

Kis Juhász Vilmos

Szamosújvár

Erdélyi protestáns énekköltészet a 16–17. században

A protestáns egyházi ének előzményei

A históriás ének, mint az egyházi ének ősforrása

Bármennyire is szokatlanak tűnik, a 16. században a magyar vers még jóformán kivétel nélkül énekköltés, amelyben a dallam és a szöveg elválaszthatatlanul összetartozik. A vers vagy együtt születik a dallammal, vagy már élő dallamra íródik. A szöveget így tehát elsősorban nem olvasásra szánják, hanem énekes előadásra vagy elmondásra. Versnek és dallamnak ez a szoros együttélése arra vall, hogy a mű elsősorban élő szó útján terjedt, mert a közönsége túlnyomólag hallgatóság és nem olvasóközönség. Bár a 15. században egyre szaporodnak az iskolázott világiak, de a szélesebb író-olvasó réteg csak fokozatosan alakult ki a 16. század második felében. Ebben pedig óriási szerepet játszott a Reformáció azzal a programjával, hogy a Bibliát mindenkinek az anyanyelvén kell olvasnia. Természetesen a gazdasági-társadalmi fejlődés, az árutermelés, a megélnékülők kereskedelem és a közigazgatás is mind több iskolázott embert követelt. Így a mohácsi vész utáni 50–60 esztendőben alakult ki a nemesi és a polgári rétegből az az olvasóréteg, amelynek műveltsége és ízlése az ókori klasszikus és a humanista irodalom megismerése révén mindinkább reneszánsz elemekkel telítődött.

A középkori naiv énekmondás helyébe a deák-énekköltészet nyomdokain új típusú reneszánsz énekirodalom jött létre. Érdekes, hogy ez az irodalom elsősorban az énekműfajt fejlesztette tovább, mivelhogy erre kényszerítette az alkalmi énekmondás élő hagyománya és a közönség, amelynek túlnyomó része továbbra is jó ideig még írástudatlan hallgatóság volt. Varjas Béla szerint ezek a tények a magyarázat arra, hogy a 16. századi irodalmunkban uralkodó az énekműfaj.¹ Mellette azok a műformák emelkednek ki, amelyeket elsősorban az élő szó közvetít a közönség számára, mint a prédikáció, hitviták, dráma. Az ének azonban ezekhez képest központi műfaj, mert az egyházi énekek, zoltárparafrázisok mellett az epika egyes műfajai is énekes formában váltak hozzáférhetővé. Ilyen példa Tinódi Lantos Sebestyén históriás énekgyűjteménye, a *Cronica*.² Ebben a 16. századi rendkívül heterogén tartalmú énekirodalomnak sajátos és

¹ Ld. ezt bővebben Varjas Béla: *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei*. Bp. 1982.

² *Cronica*. Tinódi Sebestyén szörzése: Első részében János királ halálától fogva ez esztendeig Dunán innét Erdélszággal lött minden hadak, vesződelmek, revidedön, szépnótákkal énökebe vadnak. Más részébe külömb külömb időkebe és országokba lött dolgok, istóriák vannak. Kolozsvárba 1554. esztendőbe. – Kolozsvári Akadémiai Könyvtár.

talán leggazdagabb termésű ágai a históriás és az egyházi ének, vagy más néven isteni dicséret.³

Az énekműfajon belül az elbeszélő költészetnek a korabeli Magyarországon a 16. században főképp a históriás ének a művelt fajtája. Tárnya egy-egy, az ország sorsát érintő esemény (vár eleste, csata stb.), egy-egy személy életének sarkalatos pillanatai (bajvívás, fogság, halál), de betöltötte a híradás és a történetírás szerepét is. *Ebben az időben a hírszolgálat is versben történik, például Tinódi riportkölteményei által.*⁴ Ezeknek egyik legfőbb feladata a hazafiságra való serkentés volt. Előfordul nem egy históriás énekben valamely külföldi esemény feldolgozása is. Az énekeket vándorénekesek, lantosok, hegedűsök adták elő, maguk alkotta zenekísérettel, amely a verselést kívánta művészivé tenni.

Jelesebb históriaszervezőink, a már említett Tinódi mellett, a teljesség igénye nélkül a következők: Gosárvári Mátyás, Valkai András, Temesvári János, Temesvári István, Nagybánkai Mátyás, Göröcsönyi Ambrus, Tőke Ferenc, Csanádi Demeter, Salánki György, Tardi György, Sztárai Mihály, Máday Mihály, Szegedi András, Ilosvai Selymes Péter, Hunyadi Ferenc, Huszti Péter, Csáktornyai Mátyás, Szakmári Fabrícius István, Kákonyi Péter, Varsányi György, Cserényi Mihály, a műveikből ismert névtelenek (a Nikolsburgi Névtelen, Ihsász Névtelene, a Lévai Névtelen) és mások, akiknek nevei és művei elkallódtak az elmúlt fél évezred alatt. Fennmaradt műveik többségét Heltai Gáspár adta ki a *Cancionale* című gyűjteményben 1574-ben.⁵

A 16. század elején elinduló reformáció hatására a históriás énekekben megsokasodnak a bibliai témák. Az énekekben jelen vannak mind ószövetségi személyek: Mózes, Dávid, a három zsidó ifjú, mind újszövetségi személyek: Pál apostol stb. A reformált egyház prédikátorai, de nem csak ők, nagy előszeretettel írtak bibliai témákat feldolgozó históriás énekeket, különösen a század második és harmadik negyedében. Ezeket teletűzdelik hitbeli és erkölcsi tanítással, felhasználva az énekek tanító jellegét. Máskor a már ismert históriás énekek dallamaira, nótajelöléssel írják meg énekeiket. Ezek az énekek azonban nem feleltek meg a protestáns istentisztelet énekelvárásainak, így többnyire csak a dallamok jelentek meg a protestáns énekeskönyvben.

A protestáns egyházi ének kialakulásának lehetőségei

Amikor a magyarországi protestantizmusnak a 16. század közepén ki kellett alakítania istentiszteleti nyelvét és zenéjét, két út állt nyitva előtte. Gondolhatta úgy, hogy az ógyháztól a középkoron át örökölt liturgiát kell a nép nyelvén továbbadnia, s tette ezt annál inkább, mert ez az örökölt liturgia énekszövegeit szinte kizárólag a Bibliából vette. Elég volt teológiai és gyakorlati szempontból megválogatni az anyagot, megtalálni helyét az új istentiszteleti formákban, majd lefordítani és a dallamokra alkalmazni. A latin himnuszköltészetből átvett énekek legnagyobb részét volt katolikus papok fordították le az ismert latin énekköltészetből, a fennmaradt kéziratok graduálközből többféle változatban is, és többnyire kevésbé fejlett verselő technikával.

³ Részletesebben ld. Horváth János: *A reformáció jegyében*. Bp. 1957.

⁴ Szerb Antal: *Magyar irodalomtörténet*. Magvető, Bp. 1934. 72.

⁵ *Cancionale az az, Históriai Énekeskönyv: melyben külömb külömbféle szép lött dolgok vagynak megmutatva, a Magyar Kiráhyokról, és egyéb szép lött dolgokról, Gyögyörűségesek olvasásra és hallgatásra*. Heltai Gáspár, Kolozsvárt 1574. – Kolozsvári Akadémiai Könyvtár.

A másik lehetőség volt a „kor nyelvén”, vagyis versben szólítani meg a gyülekezeteket, ami azzal járt, hogy a bibliai szövegeket „emberi szerzéssel” kellett kicserélni. Ezt a katolikus egyház erősen nehezményezte, de *a reformáció közzeledtével és fellepte után már látnia kellett az ének hódítását, sőt neki magának is népének gyűjteményeket kellett készíteni, megkönnyebbítendő a visszatérők dolgát, akik ezt a kárbozatos éneklést már megszokták.*⁶ A magyar protestáns gyülekezeti éneklés és énekeskönyveinek egy másik forrása a Luther és munkatársai kezén hamar felvirágzott német egyházi énekköltés volt. A legrégebbi magyar énekeskönyv-töredék több Luther-éneket tartalmaz, ezt 1536-ban Gálszécsi István jelentette meg Krakkóban.

Végül harmadik forrásként megemlítendő a hugenotta francia zsoltárok, melyeket Szenczi Molnár Albert fordított le és jelentetett meg 1607-ben, ezek nálunk genfi zsoltárok néven ismeretesek. Amit nálunk a 17. század elején Szenczi Molnár végzett el, a nyugat-európai népek vallásos költészetében már fél évszázaddal hamarabb mások megtettek, így a németek, angolok, franciák, hollandok jóval előttünk használták a zsoltárokat énekként az istentiszteleten. Erdélyben a puritán eszmék elutasításával a zsoltárkéneklés bevezetése is kísérletet volt. A *Psalterium Ungaricum* megléte után is még csaknem fél évszázadot kellett várni, míg az 1556-os szatmárnémeti zsinat után a zsoltárok megjelennek a hazai református énekeskönyvekben.

Az első kettőre voltak már korábbi példák. A keleti egyház kezdettől széles körben élt sokféle anyanyelvvvel, s mindig lényegében ugyanazt a liturgiát, liturgikus éneket szólaltatta meg az egyházba lépő népek új és új nyelvein. De így tettek a husziták, az anglikánok is. A husziták azonban a másik móddal is megpróbálkoztak: új énekeket költöttek istentiszteleti és azon kívüli vallási célokra, mint például az *Isten szelíd Szolgája, te* (MRÉ 377)⁷ kezdetű ének. Ennek szövegét Husz János (1369–1415) írta, dallama pedig a Cseh testvérek 13. századi énekeskönyvéből maradt fenn. A liturgikus éneket ebben a fejezetben vizsgálom, míg a következő fejezetben az egyházi népénekgyűjteményekkel és a magyar zsoltároskönyv kialakulásával foglalkozom.

Erdélyi, vagy Erdélyben is tevékenykedő protestáns egyházi énekszerzők

Töredékesen, a teljesség igénye nélkül, megpróbálom feltérképezni a 16. és 17. században, Erdélyben szolgáló vagy munkálkodó, többé-kevésbé erdélyi protestáns egyházi énekszöveg- és dallamírókat. A rendszerezést műveik versformája alapján végzem el a következőkben.

A 16. századi világi és egyházi históriák énekszerzői

A históriás énekek ebben a korban lehetnek világi tárgyúak, mint általában Tinódi krónikái, vagy bibliai tárgyúak, úgynevezett „szent históriák”, leghíresebb ezek közül a *Dávid és Góliát* bibliai históriája, amelyek azonban nem gyülekezeti használatra íródtak. A bibliai tárgyú históriák dallamainak egy része azonban már korábban az „ad notam”

⁶ Csomasz Tóth Kálmán: *A református gyülekezeti éneklés*. Bp. 1950. 127. (A továbbiakban: CsTK-1950.)

⁷ *Magyar Református Énekeskönyv*. Kiadja a Magyar Református Egyházak Tanácskozó Zsinata és az Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár 1999. [A továbbiakban MRÉ.]

jelzéssel összealtalt templomos szöveggel, és ezek által már a 16. században istentiszteleti funkciót is kaptak. A biblikusság egyik fő jellemzője 16. századi énekköltészetünknek. *Sokszor a kezdősor utal a Szentírásra, máskor az ún. intarziás énekek-nél bibliai sorokat illesztettek be a versbe... A bibliai tárgyú históriás énekek cselekménye is a Szentírásról nyugszik.*⁸ A következőkben a fontosabb erdélyi *szent históriák* szerzőit mutatjuk be.

Dévai Bíró Mátyás

Dévai Bíró Mátyást a „magyar Luthernek” nevezték. Teológiai iratai alapos iskolázottságról, önálló észjárásról és szárnyaló vitatkozó modorról tanúskodnak. A Dél-erdélyi Déván született, valószínűleg a 16. század elején. Krakkóban és Wittenbergben tanult. 1521-től Budán, majd Kassán prédikátor. Protestáns elvei miatt előbb Bécsben börtönözték be, ahonnan megszökött, aztán Budán került ismét börtönbe. 1535-től Nádasdy Tamás pártfogása alatt fejtette ki reformátori tevékenységét. 1539-től, újabb külföldi tartózkodás után, Perényi Péter udvari papja, később a szikszai iskola tanára. Az 1544. július 20-i nagyváradai hitvitán a protestáns tételek előterjesztője.

Főbb művei az *Orthographia*, helyesírási szabályzat, és a kátéja. Az elsőt a német és a lengyel nyelvtudományi irodalom hasznosításával dolgozta ki, az írás-olvasás megtanítását és a nyelvművelést jelöli meg feladatként. Ennek csak a Krakkóban, 1549-ben megjelent, a második kiadása maradt fenn. Szegedi Gergely ellen írt hitvitázó irataival és hittankönyvével a lutheri–melanchthoni irány képviselője.

Egy egyházi éneke maradt fenn. Ennek kezdősora: „Minden embernek illik ezt megtudni”, nem található meg egyetlen jelenlegi protestáns énekeskönyvben sem.

Dévai Bíró Mátyással kapcsolatosan egy históriás énekről is maradt feljegyzés. Ennek kezdősora: „Magyar nyelven Mátyás vala az prédikátor...” Ma már ismeretlen ének. Kezdősora nótajelzésként maradt fenn Huszár Gál 1574-ben megjelent énekeskönyvében, az *Emlékezzél mi történék Uram, mi rajtunk* kezdetű, s korábban az 1556-ban megjelent Hoffgreff-féle énekeskönyvben, dallammal megjelent jeremiád szövege felett található. Talán e históriából merítve emlegeti Schesaeus eposzában Dévait *magyar Lutherként*.

Dézsi András

A 16. század elején született a Szamos menti Désen. Kevés biztos adatunk van felőle, de a meglévők erős hitű, nagy műveltségű, tanult emberről tanúskodnak. Ő a Debreceni Református Kollégium első név szerint ismert rektora. Irodalmi munkássága ugartörésnek számít Erdély és Partium reformációjában. 1545. június 7-én Martinuzzi Fráter György, mint királyi helytartó részleges országgyűlést hívott egybe, s kimondatta a megjelent rendekkel, hogy *senki ne tőrjön meg a birtokain lutheránust*,⁹ és felhatalmazta a kincstárnokot és a főkapitányt, hogy nyomoztassanak a lutheránusok után.¹⁰ A szellemi, politikai és vallási forrongásnak ebben a korszakában szólalt meg Debrecenben Dézsi András, rektorként kitarásra és a felismert igazság melletti helytállásra buzdítva a *Makabeusról való ének* című bibliai históriájában:

⁸ Benkő András: *Mondjatok dicséretet*. Kolozsvár 2000.

⁹ *Nullus in bonis suis Lutheranos retineat*.

¹⁰ Zsilinszky Mihály: *A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformatiótól kezdve*. Bp. 1880. 32.

*Felejtsetek immár minden félelmet,
Adjon az Úristen oly bátor szívet,
Hogy mind halálig vallhassátok őtet,
Megmaradhattok igazhit mellett.*¹¹

Más bibliai históriás énekei 1549–1550-ből: *Az ifjú Tóbiás, Az lévitáról, Mojses és Józsué hada, Világ kezdetitől lött dolgokról és Izsák áldozatjáról.* Írt továbbá egy temetési éneket is: *Halott-temetéskor való isteni dicséret.* Ezek a művei dallammal együtt a Hoffgreff-féle énekeskönyvben jelentek meg Kolozsvárott 1556-ban, majd Bornemisza Péter énekeskönyvében kották nélkül Detrekön 1582-ben. A *Világ kezdetitől lött dolgokról* című költeményét Radán Balázs debreceni lelkésznek ajánlja, aki a helvét irányzat híveként tevékenykedett.¹² További patrónusaiként említi versfőiben enyingi Török Jánost, Debrecen város akkori földesurát, és a gazdag debreceni kereskedőt, Kádas Györgyöt.

Nagyfalvi György deák

Nagyon kevés adatunk van e bibliai históriászerzőnkről. Származására neve utal (Nagyfalu), azonban hasonló település létezik a Szilágyságban, Szilágynagyfalu, Szilágysomlyó közvetlen közelében is. Apanagyfalu pedig a Nagy-Szamos menti Bethlenhez van közel. Deákos műveltsége, foglalkozása révén bizonyos. György deák 1557-ben, Kisasszony estéjén bibliai históriát szerzett Kalotaszegen. A *nemes Kalotaszeg tartománya a Kolozs megye délnyugati szögletében a Gyalui-havasok északi, a Vigyázó csúcs és a Meszes hegylánc keleti lábánál terül el.* A história utolsó strófája pontosan meghatározza az ének szerzetési helyét: *Bánfiak Hunyadján, Galota székben.*¹³

György deák bibliai históriás éneke az őstörténetek közül az első emberpár bűnbeesését, és a gyermekeik között megtörtént testvérgyilkosság történetét énekl meg a hagyományos históriás 4x11-es strófákban. Címe: *Chain és Ábel históriája.*

Székel Balázs

Erdélyi protestáns énekszerző a 16. századból. Származása valószínűleg a Székelyföldhöz kötődik. 1527-ben beiratkozott a krakkói egyetem magyar ösztöndíjasainak anyakönyvébe. Három év múlva, 1530-ban, a Felvidéken a Révay Ferenc fiai mellett nevelő. Innen került vissza Erdélybe, ahol 1540-től a Szatmár megyei Erdődön prédikátor a Drággfy család birtokán és oltalma alatt.

1545-ben 29 más protestáns prédikátorral együtt, ő is aláírta az Erdődön tartott reformatori zsinat hitvallását.

1546 újév napján írta Erdőd vára mellett a Biblia egyik apokrif könyvét, a Tóbiás könyve alapján: *Az Szent Tóbiásnak egész históriája, melynek kezdősora Jersze emlékezzünk mostan mi nagy dolgokról.* Pár évvel később jelent meg ez a bibliai história dallammal a Hoffgreff-énekgyűjteményben.

Dobszay László jegyzi meg, hogy a Székel éneke a régi magyar siratóstílusból származó epikus dallammodellt használja. Ez egyike a legrégebbi hiteles feljegyzésekben ránk maradt 16. századi dallamemlékeknek. Csomasz Tóth Kálmán szerint a dallam művészi értéke (történelmi hitelesség, gazdag a népzenei sajátosságokban, fontos egy-

¹¹ Dézsi András: *Makhabeusról való ének, a városi tanácshoz címzett ajánlással.* RMKT 5. köt., Kiad. Szilády Áron. Bp. 1886. 29–41.

¹² *Fidelissimo viro, domino Blasio Radan, dispensatori verbi Dei, Ecclesie Debrecen Andreas Desi ingenti sudore donavi.* RMKT. 5. köt., Kiad. Szilády Áron. Bp. 1886. 36.

¹³ RMKT. VI. 247–252, 377.

háztörténeti és egyházzenei jelentősége) miatt a 90. zsoltárhoz hasonlóan reprezentatív énekként ajánlja a református egyházban, párosítva a dallammal Szkhárosi Horvát András 380. számú dicséretével: *Semmit ne bánkódjál Krisztus szent serege* (MRÉ 403. dal- lam).

Thordai Benedek

Nagyon kevés adatunk van róla. Csak annyit tudunk, hogy 1517-től a krakkói Bursa tagja és 1518 pünkösdjén baccalaureus fokozatot szerzett. Egyetlen fennmaradt éneke a 24 versszakból álló *Benedd bíztam Uram, Isten*, a 31. zsoltárnak váltakozó refrénű, tartalmilag hű, népszerű parafrázisa, a P 259¹⁴ számú dicsérete. Az ének az 1540-es években keletkezhetett, mindenképpen 1560 előtt. A kifogástalan ritmus és a szép költői nyelvezet mellett a versszakonként váltakozó kétféle refrénsor is fokozza az ének vonzóerejét és művészi hatását. A szerző nevét latinus formában a versfők árulják el.

Jelentősebb erdélyi széphistóriaszerzők

A 16. században sok széphistóriaszerzőt ismerünk, de csak néhányan válnak ki rendszeres irodalmi munkásságukkal. A sok névtelen író, a sok gazdátlan munka és az egy-két műben töredékké csonkult írói pálya közül a következőkben három jelesebb erdélyi széphistóriaszerzőt veszünk szemügyre.

Görcsönyi Ambrus

Születésének ideje ismeretlen, neve a Zilah melletti Görcsönyre utal. Históriás énekszerző, aki a feljegyzések szerint Homonnai Drugeth Gáspár szolgálatában állt és 1573-ban Munkácson tartózkodott. 1567–68-ban írta igen népszerű művét: *Az felséges Mátyás királynak [...] viselt dolgairól* című népszerű dallamjelzésű históriás énekét, amelynek több kiadását is ismerjük, és a király életét 1485-ig kíséri végig. Forrása Thuróczy és Bonfini krónikája. (Mátyás további életútját egyébként 1575-ben Ilosvai Selymes Péter, illetve 1576-ban Bogáti Fazakas Miklós verselte meg.)

Versformája, sok népdalunkhoz hasonlóan, az úgynevezett históriás vagy magyar 11 szótagú sor, melynek szótagos tagolása: 4+4+3. Görcsönyi históriájának dallamára énekeljük Sztárai Mihály 34. zsoltárparafrázisát, melynek kezdősora: *Mindenkoron áldom az én Uramat* (MRÉ 254.).

Ilosvai Selymes Péter

Vándorénekes és kiváló históriás énekszerző, életrajzi adatai eléggé hiányosak. Magát *Petrus de Idaként* is emlegeti, mert Nagyidán tanítóskodott. Az 1560-as évektől Szatmáron, Abaujszántón bukkant fel, 1570-ben a Szilágyságban tartózkodott, ugyanis Kusalyon írta Ptolemeusról szóló históriáját. Legtöbb műve Debrecenben jelent meg 1574-ben, amikor valószínűleg ott is tartózkodhatott, egy művét Kolozsvárt is publikálták 1578-ban.

Első terjedelmesebb énekét 1548-ból ismerjük, címe: *Egy bibliai história*, és az ApCsel-ből ismert páli életrajzot dolgozza fel, sűrűn teletűzdelve erkölcsi tanítással.

¹⁴ P = a Csomasz Tóth Kálmán által szerkesztett Református Énekeskönyv próbakiadása.

Kitűnő példája ez a bibliai tárgyú históriás énekeknek, melyek többnyire a 16. század második és harmadik negyedében keletkeztek.

– *Ptolemeus király históriáját* a már említett Kuselkőben szerezte. A Septuaginta keletkezésének legendás történetét adja elő benne.

– *Az híres neves Tholdi Miklósnak jeles cselekedeteiről és bajnokoskodásáról való históriát* 1574-ben írta. Irodalomtörténeti szempontból ez a legjelentősebb műve. A Toldi monda feldolgozását Arany János végzi el nagyszerűen, több mint két és fél évszázaddal később, felhasználva Ilosvai művét is.

Valkai András

Kalotaszeg egyik földesura, a korabeli históriás ének művelője. Valkai András közös eredetű, szétágazó, nagy család sarja. A család már a 15. század elején viselte a Gyulai, vagy a gyulai Valkai előnevet. Birtoka 11 kalotaszegi helysége terjedt ki: Valkó, Nyírszeg, Kiskalota, Kelecel, Kalotaújfalu, Farnas, Tamásfalva, Topa, Szentmihálytelke, Bócs és Vataháza. A felsorolt kalotaszegi falvak mellett a Doboka vármegegyéhez tartozó Diósmacsikáson, Szentmiklósmacsikáson és Szentkeresztmacsikáson is birtokoltak. Egyik ősük, Csánki Dezső szerint, egy bizonyos valkai vagy szentmihálytelki Csol volt. A család leányágon a Báthory, Kabos, Kemény, Sombori, Lázár, Mikola, Kecseti, Radó, Kémeri és Gyerőfi családokkal kerültek atyafiságba. Ezek a családok Erdély nemesi birtokos családjai. A család 1730-ban Valkai Miklósnak férfitagján kihal.

Valkai András, Valkai István és Szentpáli Borbála első gyermeke, 1540-ben született. Valószínűleg Kolozsváron végezte tanulmányait, 1559-ben 19 évesen került János Zsigmond fejedelem kancelláriájába jegyzőnek.¹⁵ Tisztségében, Csáki Mihály kancellár mellett, az országgyűlési végzések, diplomáciai megbízások, had- és pénzügyi utasítások, adománylevelek fogalmazásával és írásával foglalkozott. Később, 1567-ben, Szigethy Pál és Wesselényi Miklós ítélmesterek idejében az igazságszolgáltatás jogkörében hivatalnokoskodott. A legkorábbi adat Valkai táblabíróságáról az egyik 1572. évi perirat hátán olvasható kancelláriai jegyzékben található, amelyben Valkait assesor iuratusnak nevezik. Egy 1577. március 22-én Gyulafehérváron kelt oklevél befejezése ugyancsak Valkai táblabírói tevékenységéről tanúskodik.¹⁶ Abból, hogy János Zsigmond fejedelem és Csáki Mihály kancellár iránt igen hálásan viselkedett, arra lehet gondolni, hogy még az életükben, 1570 körül megtörténhetett a kinevezése. De az is elképzelhető, hogy Báthory István segítségével lett táblabíró e literatúrában neves kancellista, mert 1573-ban köszönetét és szolgálatkészségét tolmácsolja Báthory felé. Tisztségét valószínűleg 1582-ben bekövetkezett haláláig viselte. Jegyzeteiben magát Walkay Andrásnak, vagy Andreas de Walkónak nevezi. Felesége Kecseti Zsófia, a kecseti és gyulai földbirtokos, Kecseti Menyhárt leánya. Oklevélbeli adatunk két fiukról van: Boldizsárról és Zsigmondról. Birtokához tartozott Valkó, Jákótelke, Kelecel és Újfalu. Ő az első erdélyi birtokos nemes, aki a 16. század utolsó harmadában hivatalnoki pályán mint jegyző, később táblabíró működött, és persze művelte a magyar irodalmat a Tinódi Sebestyén, Göröcsönyi Ambrus vagy Temesvári János históriás énekmondó stílusában.

¹⁵ Andrae Valkai, Jurati Assessoris sedis Judicariae Principis Transsilvaniae. In: György Lajos: *Valkai András. Egy kalotaszegi énekszerző a XVI. században*. Minerva Rt., Kolozsvár 1947. 48.

¹⁶ *Andreas de Walko alterum arbitratorum*.

Fontosabb művei

Bánk bán históriája. A munka Debrecenben és Kolozsváron is megjelent 1574-ben, Debrecenben Komlós András nyomtatta ki, Kolozsváron Heltai Gáspár, a *Cancionale* egyik énekeként. A debreceni kiadás valószínűleg a hiteles eredeti, mert a *Cancionale*ban nincs meg a 77. versszak, amelyben János Zsigmond életben maradásáért könyörög. 1580-ban Heltai Gáspárné ismét megjelenteti Kolozsváron, e kiadásban viszont az utolsó négy strófából három elmarad (77, 78, 81), azok, amelyek a história forrását tartalmazzák: Bonfinius könyve, keletkezésének idejét: (*ezeröttszázban és hatvanbétben Szent Jakab ünnepében*), és a keletkezés helyét is (*Azt ki szerzette ezt magyar versekben ... Valkón találják meg Kalotaszegben*). György Lajos jegyzi meg, hogy a kiadások kihagyásai romlás számba mennek. Nem valószínű, hogy Valkai lett volna az átdolgozó, hiszen ő aligha hagyta volna el a keletkezés helyét és idejét. Inkább Heltai módosításaira kell gondolnunk, akiről más esetekből is tudjuk, hogy önkényesen bánt kiadványaival. Valkai munkáját 1580-ban Hoffhalter Rudolf is kinyomtatta Debrecenben. Az a tény, hogy 1574-ben és 1580-ban is megjelent a mű Kolozsváron és Debrecenben is, közkedveltségre és nyomdai konkurenciára is utalhat. A mű további kiadásaira is találunk utalásokat, de e kiadásokból egyetlen példány sem maradt fent. A *Bánk bán* históriájának nincs nótajelzése, versformája pedig a históriás énekre jellemző 11-es, ami 4x11-es strófákba tagolódik, illetve Valkai egyetlen munkája, amely ajánlás nélkül jelent meg.

Genealogia-historica. Azaz az magyar királyoknak eredetéről és nemzetségekről való szépbistoria. Terjedelmes ajánlásában János Zsigmondnak, mint II. János magyar királynak dedikálja művét. Olyan családtörténeti munka, mely a 16. század ritkaságai közé tartozik. Korának szemléletmódja szerint eléggé következetesen összeállítja a magyar királyok családfáit, kimutatva a Szapolyai család ősiségét. Adatfeltáró sorai között, az olvasást megkönnyítve, gyakran feltár történeti eseményeket is. A teremtés történetével és az első emberpár bűnbeesésével kezdi és jut el az őstörténetekkel Noé leszármazottjaihoz. A második fejezetben a Nimród fiának, Hunornak ágán jut el Attila, ennek fiainak és Csaba ivadékainak felsorolásával, Álmoson és Árpádon keresztül Szent István királyig. A III–XVIII. fejezetekben az Árpádok genealógiáját dolgozza fel, két esetben tévedve, ill. sok kronológiai tévedéssel. A következő 11 fejezetben (XIX–XXIX.) Károly Róberttől II. Lajos királyig tárja fel királyaink származását, szintén két nagyobb tévedéssel és több kronológiai hibával. A két utolsó fejezetben Szapolyai János és egyben a János Zsigmond családfáját vezeti vissza anyai ágon Taksonyig, Géza fejedelem apjáig. A XXXI. fejezetes, terjedelmes műből az derül ki, hogy a Szentírásón kívül valószínűleg Bonfinius, Thuróczi, Bencédi és Tinódi műveit is ismerhette. Bár jelenleg megmosolyogjuk próbálkozását, a 16. századi adatgyűjtemények és források mellett Valkai szép munkát végzett. A história utolsó strófája 1567-et jelöli meg a szerzetetés évének Kalotaszegen, Erdélyben. Első fennmaradt kiadását 1576-ban Kolozsváron, a Heltai Gáspárné műhelyében nyomtatták. Nótajelzése megegyezik a Göröcsönyi Ambros Máttyás-krónikájának nótajelzésével: *Árpád vala fő az kapitányságba* strófászerkezete a jól ismert 4×11. Más fennmaradt históriás énekei: a *Barbarossa krónika* 1573-ból, *János pap országa* 1573-ból, *Alboinus és Rosamunda* 1580-ból, illetve az 1567 előtt keletkezett, de elveszett *Krónika a magyarok dolgairól*. Egyházi énekek nem maradtak fenn Valkai Andrástól.

A 16. század jellemző versformáinak erdélyi művelői

Többfunkciós dallamanyag alakult ki a reformáció századában. Ugyanazt a dallamot históriás énekekre, krónikás énekekre, halottasra, verses zsoltárparafraízisra, dicsőretre, erkölcsstanító versre, ünnepi énekekre lehet használni, ha a versforma ezt megengedi!¹⁷ A gyakran előforduló versformák:

- a. A 12 szótagos parlando, főleg 6+6 osztású változata, ami megegyezik népbaladaink leggyakoribb formájával.
- b. A 11 szótagos sor 4+4+3 osztású változata, amelyet históriás 11-esnek is nevezünk, s mely középkori mintára készült.
- c. A 10 szótagos sor 4+6 osztású változata, az énekköltészetben korábban is jelenlévő versforma.
- d. A 6-os és 7-es szótagszámú sorokból kombinált Balassi-strófa kis (6+7, 6+7, 6+6+7) és nagy (6+6+7) változatai.

Batizj András

Születési idejét pontosan nem ismerjük, szolgálata alapján 1510–1546 között élt. Írt kátét, gyülekezeti és bibliai történeti éneket is. 1545-ben jelen volt a Szatmár melletti Erdődön a Drággfy Gáspár, Kraszna és Közép-Szolnok vármegye főispánja védelme alatt tartott reformátori zsinaton. A Székel Balázsnál említett erdői hitvallás 12 pontját ő is aláírta.

Egyes vélemények szerint latin himnuszokat fordított és dallamokat is szerzett. Nyelvi értékük és verselésük miatt énekeit korának legjobb magyar protestáns alkotásai között tartjuk számon. Az MRÉ-ben megjelent énekei:

- *Jer, dicsérjük az Istennek Fiát* (MRÉ 379),
- *Krisztus im feltámadta, nekünk örömet ada* (P 352),
- *Jövel Szentlélek Úr Isten lelkünknek vigassága* (MRÉ 249).

Ez utóbbi késő gregorián Credo-dallam, amely Luther által alakított német átíratként került be népénekként a Gálszécsi István Krakkóban, 1536-ban kiadott énekeskönyvébe, változata az Eperjesi graduálban is megtalálható. A dallamrokonságok nagyszerűen bizonyítják a 16. századi új stílus egységesítő erejét és a középkori zenei hagyaték továbbélését a különféle egyházakban. Később Bach is feldolgozta *Wir glauben all an einem Gott* című koráljában.

Barát István

1557-ben és 1561-ben Kolozsvár városbírája, Dávid Ferenc apósa volt. A *Siess nagy Úr Isten én segítségemre* c. ének szövege maradt fenn (P 476), amelyet valószínűleg 1560 táján írt. Énekét, a Vulgátának megfelelően, 69. zsoltárnak nevezte, ami a protestáns bibliafordításokban a 70. zsoltárnak felel meg. Verselése deákos műveltségre vall. Kár, hogy más énekéről nem tudunk.

¹⁷ Dobszay László: *A magyar népének I.* Veszprémi Egyetem Nyomdája, Veszprém 1995. 69.

István deák

Az MRÉ 256. számú dicséretének versfői egy bizonyos István deák nevét örökítik meg, akiről azonban nincsenek biztos adataink. Talán azonos a históriaszerező Temesvári Istvánnal. *Irgalma* *Úr Isten, immáron énnékem* kezdetű egyetlen fennmaradt zoltárparafrázisa népszerű volt. Ebben nagy része volt fölfelé szárnyaló, majd újra lehajló ívelésű dallamának is. Ez a dallam számos változatban ismert nemcsak a különböző felekezetű régi és újabb egyházi énekeskönyvek anyagában, hanem a magyar népzeneben is.¹⁸ A régi nótajelzések arra engednek következtetni, hogy a 16. században különböző bibliai vagy görög hitregei és történeti históriás énekeket szólaltattak meg ennek a dallamtípusnak többé-kevésbé eltérő, illetve hasonló változataira. 1549-ben ezzel a dallammal jelent meg a *Cyrus históriája*, de hasonló dallamúak a *József-* vagy *Jason-históriák* dallamai is.

Sinka György

Egyetlen énekét ismerjük, az MRÉ 207. számú dicséretét, amely egy 16. századi erdélyi szombatos énekeskönyvben maradt fenn, majd 1776-ban az erdélyi református énekeskönyvbe is átvették. A szombatosok költészetének újabb kiadásába már nem került bele, mert nincs rá adat, hogy Sinka szombatos lett volna. Kár, hogy más énekét vagy művét nem ismerjük, mert fenti énekének bensőséges hangja, költőisége és szép verselése a korabeli szerzemények átlaga fölé emeli (*Seregeknek hatalmas nagy Királya*, MRÉ 309a, b).

Thordai János

Kolozsváron vagy Kolozsvár környékén született 1597 körül. A Kolozsvári Unitárius Kollégiumban tanult, majd 1620-tól Németországban folytatta tanulmányait. 1626-tól Kolozsvárt tanított az unitárius kollégiumban, 1630-tól pedig a város unitárius lelkésze volt.

1627-ben fejezte be írói munkásságának legjelentősebb művét, a 150 zoltár verses fordítását: *Szent Dávid király zoltári*. Zoltárparafrázisai, Bogáti Fazakas Miklós zoltáraitól eltérően, nem tükrözik héber gondolatvilágot. A zsidó történeti vonatkozások kiszűrésével és bizonyos nemzeti és társadalmi elem bevitelével a zoltárokat közelebb hozta a kor emberéhez, hangsúlyozta bennük a sztoikus életelveket. Szótársításai, bizarr rímleleményei és kikényszerített modorossága manierista költővé teszik.

A Zoltároskönyv egészét lefordító erdélyi szerzők közül megemlíthetjük még Bogáti Fazakas Miklóst, akinek a műve kéziratban maradt.

Dávid Ferenc

Ő a 16. századi protestantizmus leszínesebb személyisége, akinek élettörténetét itt most nem ismertetjük részletesen, mert nem témánk; megtették azt mások csodálni való részletességgel. Csupán csak néhány igen vázlatos életrajzi adat: kolozsvári német polgárcsaládból származik, öt évig tartó külföldi tanulmányútján Wittenbergben és Frankfurtban tanult, tanulmányai befejeztével hazatér Kolozsvárra, ahol 1556-ban a

¹⁸ Csomasz Tóth Kálmán: *Dicsérvételek az Urat*. Tudnivalók énekeinkről. A református egyház iskolái és a hittanoktatás számára. Kálvin Kiadó, Bp. 1995. 147.

város vezető lelkészévé választották, 1557-ben pedig a magyar protestáns egyházmege szuperintendense lett, később az antitrinitáriusok vezérégyénisége.

Dávid Ferenc olyan hitrendszer kialakításán munkálkodott, amely a Biblia betűjével és a józan ész követelményeivel egyaránt összhangban van. A humanizmus és a radikális reformáció számos képviselőjének gondolatait népszerűsítette magyar nyelvű munkáiban. Nagy hatással volt rá Erasmus, Servetus, Sébastien Castellio, Lelio Sozzini és néhány radikális anabaptista gondolkodó. Munkássága tette lehetővé, hogy az 1570-es évekig utat találjon Erdélyben a reformáció szinte valamennyi fontosabb irányzata és Erdély a vallási türelem klasszikus földjévé váljon.

Az MRÉ-ben egyetlen éneke maradt fenn, az *Adjunk bálát mindnyájan* című, 378. számú dicséret, amelyet 1562 körül szerzett, és helyet kapott az ez évi debreceni énekeskönyvben is. A váradi énekeskönyv óta minden református (és 17. századi erdélyi katolikus) énekeskönyvben szerepel. A dallam stílárisan eléggé egymagában áll egykorú társai között. Csomasz Tóth Kálmán feltételezése szerint a dallamot is Dávid Ferenc alakíthatta ki az MRÉ 368. énekének (*Jövel Szentlélek Isten*) dallamából, amely 16. századi német dallam és csaknem teljesen megegyezik a Prudentius 4. századi egyházi költő *Ades Pater supreme* kezdetű himnuszának dallamával.

Heltai és bibliafordító körének verselői

Heltai Gáspár

A feltételezések szerint Nagydisznódon (Heltau) született, de születési helyét, évét, gyermek- és ifjúkorát illetően nincsenek megbízható adataink. Anyanyelve német, apja, Johannes, jómódú szász polgár volt Nagyszébenben. 1536-tól tanul magyarul, ifjúkorában katolikus papként szolgált, majd csatlakozott a reformációhoz. 1542-ben a brassói zsinat résztvevője volt, 1543-ban ő vitte el a zsinati tanácskozás szabályzatát Lutherhez és Melanchthonhoz Wittenbergbe, ahol 1543 februárjában beiratkozott a főiskolára is. 1544-ban hazatért Kolozsvárra és elkezdte Kolozsvár reformációját, amely csaknem teljes egészében nevéhez fűződik. Brassótól eltérően a reformáció itt a magyar közösséget is érinti, mert Heltai ekkor már jól beszélt magyarul, ezen a nyelven is prédikál. Mellé állt Gyulai István, kolozsvári magyar prédikátor és Vízaknai Gergely, Wittenbergben tanult, kolozsvári magyar tanító. 1548-ban visszamondja a beszercei magisztrátus meghívását és folytatja a kolozsvári reformációt, az életét veszélyeztető akadályokra nem gondolva. 1550-ben alapította meg a nyomdát, a feltételezések szerint Bocskai szülőházának szomszédságában, az óvárban, amelyben 1557-ig 25 munkát jelentetett meg (köztük 17 reformátori irat). 1568-ban, a János Zsigmond fejedelem udvarában tartott hitvita után, Dávid Ferenc hatására a Szentháromság-tagadókhöz csatlakozott.

Kiadványai között kiemelkedő jelentőségűek számunkra a befejezetlen Bibliakiadás, illetve -fordítás, valamint az 1574-ben megjelent *Cancionale*, benne Tinódi Lantos Sebestyén, Valkai András, Nagybánkai Máttyás, Görcsönyi Ambrus, Temesvári István és Temesvári János 15 történeti tárgyú éneke.

Gyulai István

Gyulán született valamikor a 16. század elején. 1531-ben Krakkóban járt egyetemre, illetve 1538-ban Bécsben tanult tovább, 1551-től Kolozsváron volt református prédikátor, majd a Kendi Ferenc birtokán szolgált lelkészként. Az 1544-ben Wittenbergből Kolozsvárra hazatért Heltai, Kolozsvár német és magyar igehirdetőjének és reformátorának első szolgatársai közül való. 1560–62 között Désen szolgált. Ez alatt a bő évtized alatt segédkezett a Heltai Gáspár bibliafordításának elkészítésében is.

A *Segélj meg minket mindeneknek Atyja* kezdetű himnusza megjelent Huszár Gál *A keresztyéni gyülekezetekben való isteni dicséretnek és imádságok* című énekeskönyvében 1574-ben, Komjátiban. A magyarországi *Református Énekeskönyv* egy énekét közli. Ennek az éneknek a versfőiből olvasható ki a szerző nevének latinos változata, „Stiphanus”. Ez az ének 11 szótagos, 5+6 osztású sorokra épül: *Sok nyavalyánkban Atyánkhoz kiáltunk* (P 214).

Szegedi Lajos

Szegeden született 1500 körül. Egyházi író, aki előbb katolikus papként szolgált, 1525-ben a krakkói egyetemen magiszter, 1541-től pedig Székesfehérváron már evangélikus lelkészként működött. Keményen bírálta Sylvester János Újszövetség-fordítását, aki viszont Szegedinek Nádasdy Tamáshoz küldött zsoldárfordításait illetve hasonló kritikával.

1553-tól a bécsi egyetemen volt hébertanár, 1556-tól Krasznán lelkészkedett, majd Désen volt református prédikátor. Dési lelkész korában segédkezett Heltai Gáspárnak az Újszövetség fordításában. 1564-től Kolozsvárt szolgált mint magyar református prédikátor, innen került 1567-ben Tordára, ahol az unitárius irányhoz csatlakozott, de Dávid Ferenc radikalizmusát nem tette magáévá. Így kerülhetett unitárius lelkészként 1571-ben Szászvárosba, ahol valószínűleg élete végéig, 1583-ig szolgált.

Reformációkori versíróként antifónákat fordított magyarra és az 51. zsoltár, Dávid egyik legbensőségesebb bűnbánati zsoltárának parafrázisát készítette el *Légy irgalmas Úristen minékünk*, amely 1560-ban Huszár Gál énekeskönyvében jelent meg. A P 221. éneke ma ez az általa költött isteni dicséret.

Református énekeskönyvszerkesztők a 17. században

Szilvás-Újfalvi Anderkó Imre

Szilvás-Újfalvi, eredeti családi nevén Anderkó Imre születésének évét nem ismerjük. Valószínűleg jobbágyszármazású volt. Iskolai tanulmányait Sárospatakon kezdi Szikszai Fabricius Balázs tanítványaként, ahol 1587-től segédtanár is volt. 1589-ben Nagybányára ment rektornak, ahonnan 1591-ben külföldi tanulmányútra indult és a wittenbergi egyetemre iratkozott be. Mikor Wittenbergből a református hallgatókat rövid időre kiutasították hitvallási okokból, hazajött, majd nemsokára visszament ismét ugyanoda tanulmányait folytatni, és két évig a wittenbergi magyar coetus senioraként is működött. 1595-ben a református Heidelberg egyetemének hallgatója volt, majd megfordult Svájcban, Franciaországban, Hollandiában és Angliában is. Megismerkedett a presbiteriánus és a puritán eszmékkel. 1596 elejére hazatért Debrecenbe, ahol a kollégium rektoraként, majd 1599-től lelkészként, illetve 1604-től espe-

resként munkálkodott. Kiadott tantervi utasítást, Fabricius latin–magyar szótárát és 1598-ban *Halott temetéskorra való énekeket*. 1602-ben Debrecenben megjelenteti gyülekezeti énekeskönyvét, amelyben mellőzte az istentiszteleti alkalmakhoz nem illő énekeket. Az anyagot tárgyi csoportokba rendezte, meghatározta a szerzőket. A bevezetésben felsorolta a korábbi énekeskönyv-kiadásokat. Jelezte tervét más énekek több kötetben való kiadására. A magyarországi reformáció egész irodalmi termését számba vevő műve a *Catalogus Scriptorum Ungaricarum* sajnos elveszett. Énekei, illetve az általa szerkesztett énekeskönyv énekeiből három maradt fenn a *Magyar Református Énekeskönyvben*. Ezek a következők: *Végtelen irgalmú Isten, hozzád kiáltok* (P 216); *Jézus, ó mi Ildvezítőnk* (MRÉ 378); *Jézus Krisztus, szép fényes hajnal* (MRÉ 279).

Geleji Katona István

Gelejen született valószínűleg 1589-ben. 1596-ban alig hét évesen török fogságba esett, ahonnan édasanyja váltotta ki egy hónap után. 1613-ban a Sárospataki Kollégiumban szenior, majd Beregszászon volt rektor. 1615-től Bethlen Gábor jóvoltából Heidelbergben tanult. 1617-től gyulafehérvári rektor a fejedelem iskolájában, 1619–20-ban az ifjú Bethlen István nevelőjeként ismét Heidelbergben tartózkodott. Hazatérve, 1621-től haláláig udvari lelkész az erdélyi fejedelem gyulafehérvári udvarában és 1633-tól erdélyi püspök. Erős kezű egyházszervező, aki Erdélyben megszilárdította egyházának vezető szerepét az unitáriusokkal és a görög keletiekkel szemben. Keményen fellép a puritán mozgalom szimpatizásai ellen. I. Rákóczi György fejedelem bizalmas tanácsadója, számos egyházirodalmi munkája mellett az *Öreg Graduálnak* nevezett hatalmas alakú és terjedelmű szertartási énekeskönyv szerkesztésével tette nevét emlékezetessé. Szerkesztését püspök elődjével, Keserői Dajka Jánossal együtt kezdte el, majd Keserői halála után, 1618-tól egymaga folytatta és fejezte be. Az 1636-ban Gyulafehérváron 200 példányban kinyomtatott énekes- és szertartáskönyvet a fejedelem saját kezű névalírásával és bibliai jelmondatával¹⁹ ellátva ajándékol osztott szét 200 jelesebb erdélyi és magyarországbeli református eklézsia között. A kiadvány célja meggátolni a fel-felbukkanó puritán törekvéseket és biztosítani a protestáns ortodox református istentisztelet egységét.

Az énekeskönyvben a szertartási énekek gregorián dallamait szép, világos metszésű kurzív korális hangjegyekkel közölte, ami arra vall, hogy Gyulafehérváron volt olyan személy, aki akár helyi egyéni változatokat is tükröző dallamokat tudott leírni és már a korrigálás alkalmával is képes volt olvasni és ellenőrizni. Ez a református énekeskönyv azonban sosem vált népszerűvé, aminek egyik oka, a történelmi fejlődés időszerűtlensége mellett, a gregorián hangjegyformákra és dallamstílusra alapozott papi liturgikus énekléshez kellő iskolázottság hiánya volt.

Az MRÉ a következő énekeket közli az *Öreg Graduál* tartalmából: *Ó, mennyeknek fénysége* (P 222); *Jézus Krisztus, mi királyunk* (P 365), *Jövel teremtő Szentlélek* (MRÉ 252); *Igaz Bíró, nagy Úr Isten* (P 490).

¹⁹ Róm 9,16: Annak okáért tehát nem azé, aki akarja, sem nem azé aki fut, hanem a könyörülő Istené.

16. és 17. századi zsolttárfordítások vizsgálata és összevetése

Az 55. zsolttárnak számos fordítása közül összevetem a Szenczi Molnár Albert, Károlyi Gáspár, Kecskeméti Vég Mihály, Heltai Gáspár, Székely István és Thordai János zsolttárfordításait.

Johannes Sturm által megfogalmazott, de Philip Melanchthon nézeteit is jól kifejező eszmény a *sapiens et eloquens pietas* elv, azaz alkotóként kettős igény kielégítésére vállalkozott a fordító, parafrázisszerző: íróként az antikvitás esztétikai, retorikai örökségét követi, tanítóként a keresztyén erkölcsi tartalmakat hordozó témákat részesíti előnyben: *Die Reformatoren rüchten dabei zwei Aspekte, die auch früher schon wesentlich waren, in den Vordergrund: die Schriftsteller der Antike hatten als Muster der Sprachkunst (eloquentia) und als Lehrer ethischen Verhaltens einen christlichen Nutzwert.* Imre Mihály szerint e kétpólusú költői magatartás az egymást egyensúlyozó harmónián nyugszik, de gyakran történik elmozdulás a *Schriftsteller* (író) értékrendjének irányában.²⁰

Luther, aki Eobanus Hessus (Eoban Koch; 1488–1540) *Psalterium Davidis*-ához írt előszavában ugyan dicséri a humanista értékeket, azonban jól kitapinthatóan a Lehrer jelentőségét hangsúlyozza, korrigálva is esetleg a Schriftsteller paradigmarendszerének – értékelése szerint – túlzó érvényesülését. Ellenben elismerően nyilatkozik a költőben munkálkodó spirituális erőről.²¹ Azonban rögtön pontosít is: ez a sugallat, érzelmi szenvedély, nem a közönséges, pogány műzsák spirituális ihlető hatása, hanem Jézus Krisztus lelkének ajándéka.²² Melanchthon előszava a vallás ékességeként tünteti fel Hessus verseskötetét, a költészetet pedig az emberi vallások megtartó elemének tekinti (akárcsak Pindaros; míg Platón abban látja a költő társadalmi feladatát, hogy írjanak az élet hasznos dolgairól és az erkölcsökről). Elfogadja ugyan a költészet religiózus eredetét, de nem ragaszkodik a keresztyénség prioritásához, mint Luther, hanem a *res divina* mellett helyreállítja a zsolttárok poétikai, retorikai értelmezését, azaz autonóm költői műnek tételezi a pszalteriumot, mégpedig úgy, hogy annak befogadásához mindkét paradigmának megvan a képessége, illetve értelmezési készlete, a Lehrer olvasatában ez főként énekvers (*cantatus, canticum, cantio*), a Schriftsteller számára pedig szövegvers: *versus, elegia, scriptum, carmen, lyrica*.

Ezek alapján a Kecskeméti-parafrázis is e két paradigma interferenciája: írói megformáltság, ha nem is antik ritmusban, bár a szapphikumra van utalás a strófazáró sorokban, középkori írásmódot követ (goliárd költészet), de formailag a vizsgált mű vers, akárcsak Szenczi zsolttárfordítása; és a tanítói jelleget maga Kecskeméti fogalmazza meg: *Melyből az hívek keserűségben / Vigasztalásért szörzék így versekben*, illetve a latin eredeti próza, ritmikus próza, amelyet megőriz Károlyi, Heltai és Székely fordítása is.

Vers lévén, sűrítettebb, szenvedélyesebb hangvételű. Költői és esztétikai értékeit korábban már tárgyaltuk. Szenczi aabccb rímképletű, 9-9-9-8-8-9 szótagú 6 sorból álló

²⁰ J. Sturm allegorikus tömörséggel fejt ki e kettős paradigmarendszer interferenciáját: Cicero és Krisztus szemben állnak egymással, küzdenek egymás ellen, és mindketten győznek. (*Cicero und Christus treten sich gegenüber, bekämpfen sich und siegen beide.*) Imre Mihály: *Magyarország Panaszja*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen 1995. 55.

²¹ *In qua re vere simul istud ostendisti quod in Poetis sit spiritus sedibus aethereis venientis, in te vero et opulentior et efficacior quam in ceteris.*

²² *Is autem affectus non natura, nec ex vulgari Musarum virtute venit, aut earum afflatu solito concipitur, sed re vera donum novum est spiritus.*

14 versszakban formázza fordítását. Székely szövege a vers és ritmikus próza határán áll, bár ez utóbbi felé tolódik el.

Az eredeti, a Vulgata-zsoltár szövegversként íródott (a héber zsoltár azonban Dávid tanító költeménye, hangszeres kíséretre utal, tehát énekvers funkciójú), amit Kecskeméti és Szenczi énekversként parafrázál és fordít.

Az általam vizsgált fordítások vagy parafrázisok közül ötben az imádság és könyörgés, míg Kecskeméti versében a könyörgés és kérés szinonimpáros van jelen:

*Hallgasd meg Úristen, ez én imádságomat
és meg ne vessed könyörgésemet. (Heltai)*
*Halld meg Úristen, kérésem,
Ne utáldad könyörgésem. (Thordai)*

Luther a kérés fogalmát a könyörgés és a hálaadás meghatározásával együtt fejt ki. Miszerint az imádság különféle szöveg-, illetve beszédművei által mást is mondunk, mint amit kérünk. Ennek értelmében *könyörgés az* – fejt ki Luther –, *amikor az imádságot valami mással erősítjük, azaz amikor valakit úgy kérünk meg valamire, hogy közben valami olyanra bivatkozunk, amit ő szeret és nagyra tart.*²³ Luther szerint a *flehen* (könyörögni) szó is magában foglal olyan elemeket, amelyek a szónoki beszéd fogalomkészletéből felidézik a jóakarát felkeltésének módját, s ezt a szó germán eredeti jelentése (hízelegni) biztosítja is.

A kérésben viszont azt nevezzük meg, amit imádsággal és könyörgéssel kívánunk sürgősen megnyerni, úgy, ahogyan ezt a *Miatyánkban* is tesszük. Ebben ugyanis hét kérés van.²⁴

A hálaadás pedig az, amikor az eddig elnyert áldásokat megszámláljuk, és ezekkel azon bizonyosságunkat erősítjük meg, hogy bizakodva várjunk, mert meg fogjuk kapni a kért dolgokat. Összegezve tehát, az imádság a könyörgés folytán válik hatékonyá, hisz ez utóbbi nyomatékosítja az előbbit, kellemessé és édessé azonban a hálaadás teszi. Végül pedig *az imádság a könyörgés hatásossága és a hálaadás édessége révén kiküzdí és megkapja azt, amit kér.*²⁵

A továbbiakban a IV. fejezetben kifejtett közléshelyzetek megnyilvánulását vizsgáljuk a megnevezett művekben. Az ének egyedül Kecskemétinél keretes. A kezdő könyörgés (a.) a többi szerzőnél a hallás érzékére (*Hallgasd meg Isten*), míg Kecskeméti a látásra apellál (*Fordítsad reám szent szemeidet*). Az ezt követő panasz (b.) a Kecskeméti parafrázisában a legrövidebb, mindössze 4 sor; Szenczinél 12; Székelynél 8; Károlyinál 8; Heltainál szintén 8, valamennyi az ellenség háborgatása miatt kesereg.

A következő elmélkedésben (c.) az ikaroszi vágy hasonlat formájában jelentkezik valamennyi szövegben. Kecskemétinél feltételes, egyszerű múltban; a vágy közvetlen módon, egyenes beszédben van jelen, tehát fokozott intenzitással, a többi szövegben a hasonlatot elbeszélő múlt idejű (Szenczinél egyszerű múlt) függő mondat vezet be, Károlyinál költői kérdésbe ágyazva:

Hogyha énnékem szárnyam lett volna

²³ Martin Luther: *Dictata super Psalterium. 1513–1516*. In: *Martin Luthers Werke, Kritische Gesamtausgabe, Weimarer Ausgabe*. Bd. 10. I/2., 183.

²⁴ *Die Bitte ist, wenn man das nennet, das anliegt und das man begehrt mit dem Gebet und Flehen, wie in Vaterunser. Das ist ein Gebet und sind sieben Bitten drinnen*. Uo. 183.

²⁵ Uo.

Mint az galamb elröpültem volna, (Kecskeméti)

*Mondék: vajha olyan szárnyaim volnának,
mint az galambnak: (Heltai)*

*...kívántam: Ó ha szárnyaim lehetnének,
mint a galamb repülhetnék! (Szenczi)*

*Mondék: Kicsoda művelhetné azt
hogy nékem szárnyaim lehetnének mint az galambnak? (Károlyi)*

*És mondám, ki ad énnékem olyan szárnyat
mint az galambnak vagyon: (Székely)*

Egyedül Kecskeméti tulajdonítja Istennek helyben maradását, különben a pusztába bujdosott volna. Hasonlóképpen a szél, mint társhatározó pozitív konnotációt hordoz Kecskemétinél: (*Vadon erdőben széllel bujdosnom*); míg a többiek helyzetükhöz társítják az ellenséges, sebesesen forgó szél képét (Heltainál *kiszakasztó és elvesztő szél*).

A következő panasz és könyörgés (d.) Kecskemétinél a legterjedelmesebb: 20 sor, melyben sztereotípiaként van jelen Isten, mint árvák és özvegyek védelmezője, atyja (Zsolt 68,6). Ez hiányzik a másik négy szövegből, illetve rövidebb ez a közlőhelyzet: Szenczinél 9 sor, Székelynél 10, Heltainál 8, és Károlynál 10. Legkifejezőbb a hamisság megszemélyesítése Szenczinél:

*A nagy hamisság éjjel nappal
E város kőfalain nyargal;
illetve a csalárdság özönvízként öntötte el a várost:
És köröskörül az utcák
Minden gyalázzattal rakvák,
Eláradt közöttük a csalárdság.*

Kecskemétinél a gyalázat személye ellen irányul:

*De zabolázd meg az ő nyelvöket,
Ne tapodják le híremet, nevemet.*

míg egyebütt általános:

*Ő nyelvüket hasogasd el
Kik hamis perlődésökekkel
Az egész várost betöltötték. (Szenczi)*

Izgalmas megfigyelni, hogy a fordítók, átdolgozók ezen a ponton melyik milyen kitérést tesz: Thordai egy versszak erejéig megismétli kérését, Szenczi a menekülés fontosságát hangsúlyozza, Vég három teljes strófában az álnok barát(ok) gonosz viselkedését bizonygatja. Nem szószaporításról, hanem bővítésről van szó, ami a könyörgés beszéd- és léthelyzetét alapozza meg. Tudjuk, hogy ez az exordium részeként a jóakarat-fölkeltés szerepét is betöltheti. A könyörgéssel erősített kérés ellenállhatatlanabb, a megszólított megnyerése valószínűbb, ha a fokról fokra növelés, azaz incrementum vagy halmozás, *congeries synonymica* retorikai alakzataival gyűjti egybe a zoltáros az összetartozó érveket.

Az elmélkedést követő panasz és könyörgés átértékeli a zoltáros hangvételt, egyéni, személyes tapasztalat leírásával, mely fokozott megnyilvánulása az eddigi jermiádoknak. Az ellenség helyét, funkcióját immár a *jó barát* foglalja el. Különbözik a

fordításokban e barát státusa: Károlyi, Székely, Heltai és Vég barátjának, vezérének, ismerősnek, társnak, gondviselőnek, lakótársnak nevezi, míg Szenczi, hanyagolva a pontos meghatározást, az *áruló Júdást* fedi fel a hajdani barátban:

*De te aki énvelem laktál,
Nálam nagy tisztességben voltál:
Kivel tanácsomat közlöttem,
Titkaimat megmondottam bátran:
Együtt jártunk a Templomban,
Nagy nyájasságban véled éltem.*

Thordai parafrázisában világos, hogy Dávid fiának, Absolonnak méltatlan viselkedéséért kesereg:

*De imé, az én fiam üz...
Neki sok jóvámot küldtem,
Szerettem, mint akét szültem.*

Minden fordító hangsúlyozza az együtt levő vallási-lelki közösséget: *együtt jártunk a Templomban* (Szenczi); *az Istennek házába együtt jártunk* (Székely); *az Úrnak házába mentünk vala úgy mint társak* (Károlyi); *együtt jártunk az Istennek házába* (Heltai) – mindezt kivetítve és isteni szolgálatnak tekintve, tágítja a fogalomkört Kecskeméti: *Az Istent vele együtt szolgáltam*. A városban nyargaló álnokság aktualizálódik a *barátban*, valamennyi vers felrója a Jézus által gyakran elítélt képmutatást (Mt 23,14–33).

*Én barátomnak az ki vélek volt,
Nagy nyájasságom kivel együtt volt,
Jó hírem, nevem, tisztességem volt,
Fő ellenségem most látom hogy az volt.*

A keserűség csak fölvezetője a következő közléshelyzetnek, hangvételnak, mely szintén jellegzetes a zsoltárokból: az átokmondásnak (e.). Kecskeméti kivételével a többiek *az elevenen való halált* kívánják az álnok barátnak, azaz *koporsóba, föld alá, pokolra szállást* (Károlyi, Szenczi, Heltai és Székely); egymást kiegészítik a *minden élők útjának* leírásában, amihez a feltételt Kecskeméti teremti meg: *Keserű halál szálljon fejére*.

Az átkot követi a címben már megjelölt hangvétel: tanítás, bizonyoságtétel (f.), melyet az Istenhez való fordulás, megszólítás (invokáció) indít. Hit és bizalom jellemzi a zsoltáríró, aki folyamatos, állandó kapcsolatot tart Istennel reggel, délben és este, az európai napszakokat csak Vég hozza, a többiek megőrzik a héber szemléletet: este, reggel, délben. Ez a dicséret és parafrázis jelleget szemlélteti,²⁶ hasonlóképpen a már említett tömör hasonlatsorozat: *szájuk zsírosb az vajnál*.

A meginduló reformáció kori énekköltészet még különösen kedvelte az énekész azon műfajait, amelyeknek elsődleges feladata volt megismertetni saját hitvallás-dogmatikai kereteit, a helyes hitelveket, szokásokat, tágabban a keresztyén élettel kapcsolatos tudnivalókat. Ugyanakkor a korban az istentiszteleti események résztvevői számára teljesen nyilvánvaló volt, hogy a gyülekezeti ének esztétikailag is cselekvésre készíthető alkotóját és felhasználóját, ugyanakkor az ének ilyen tulajdonsága észrevehető, reflektálható és akár tervezhető is.

A tanítás sztereotípiaként konkretizálódik, mely más zsoltárokból is jelen van, (Zsolt 37,5; 1,6; 18,19–22):

²⁶ Ld. a 10. o. 4. bekezdése.

*Vessed az Úrra a te terbedet,
És Ő gondot visel rólad. (Károlyi)*

Kecskeméti parafrázisában kibővül a tanítás, ha a zsolnárfordítások szerint Isten a gonoszoknak megfizet, és a jókat megáldja, a dicséretben Isten az, aki eme keserűséget megengedte:

*Az igazakat Te mind megtartod,
A kegyeseket megoltalmazod...
Ha egy kevéssé megkeserítöd,
Az égő tűzbe el-bétaszítod,
Nagy hamarsággal onnét kívonszod,
Nagy tisztességre ismég felemeled.*

Közös utalás történik a fordításokban a bibliai, görög mitológiai és népi hagyományokban megegyező vertikális világtagolásra (menny és pokol, Olümposz és Hádész birodalma, illetve az égig érő fa koronája és gyökere):

*Isten vigyed őket a veszedelemnek vermébe... (Székely)
Te azért Isten a verembe taszítod őket... (Károlyi)
De a gonoszokat Úristen
Te bétaszítod a mély sírba. (Szenczi)
Te pedig Úristen
aláveted őket a veszedelemnek vermébe. (Heltai)*

Kecskeméti a teljes világszerkezetet bemutatja a végítéletkor, parallelizmussal kiemelve az igazak jutalmát:

*Az igazakat te mind megtartod,
A kegyeseket megoltalmazod,
A szegényeket földmagasztalod,
A kevélyeket aláhajjigárod.*

Kecskeméti a keretstrófiával zár:
*Szent Dávid írta az Zsoltárfkönyvben,
ötvenötödik dicséretiben,
Melyből az hívek keserűségben
Vigasztalásért szörzék így versekben.*

Mit tehet a hívő ember akkor, amikor Istennek egyszerre kárhoztató és szabadító akarásával szembesül? Kézenfekvő volt, hogy ahol a személy elhagyatva érzi magát, ott a kétségbeesés megjelenítését össze lehet kötni a vigasztalással, buzdítással. Ezt akkor értjük meg, ha a *betű és lélek* (2Kor 3,6) fogalompár szerint gondolkodunk. A zsolnártáros is azért könyörög, hogy ne rekedjen meg a betűnél, hiszen a megértés a lélekben rejlik: *De amint az idő telik-múlik, úgy válik a betű igazi kifinomulttá. Minden lénynek, aki úton van, betű mindaz, amit maga mögött hagy a feledésnek, és lélek mindaz, ami felé tart.*²⁷

Míg a többi zsolnárfordítók utolsó mondata fogadalomtétel, miszerint a zsolnártáró a jövőben is egyedül az Úrban fog bízni: *Én pedig te tebenned bízom.* (Károlyi), Szenczi fordítása fejezi ki legjobban az Úrba vetett bizalom kizárólagosságát: *Én pedig csak te benned bízom.*

²⁷ Oláh Szabolcs: *Hitélmény és tanközlés. Bornemissza Péter gyülekezeti énekbaszólatára.* Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen 2000. 14.

Irodalom

- A Debreceni Református Kollégium története.* Szerk. Barcza József. Kiadja a Magyarországi Református Zsinati Irodájának Sajtóosztálya. Bp. 1988.
- Alexa Károly: *Magyar Zsoltár.* Kortárs Kiadó, 1994
- Bartha Dénes: Magyar zenekultúra a török hódoltság korában. In: *Magyar Művelődéstörténet.* 3. köt. *A kereszténység védőbástyája.* Szekszárd 1991. 626–627.
- Benkő András: *Mondjatok dicséretet.* Kolozsvár 2000.
- Bethlen Gábor és a baptisták, albinczi kéziratok 1623–1644. Szerk. Zágoni Jenő. Magyarországi Baptista Egyház. Baptista Levéltár. Bp. 2003.
- Béza Theodor: *Confessio Christianae et eiusdem collatio cum papisticis haeresibus.* 1560.
- Bibliotheca Hungarica Antiqua. Szerk. Varjas Béla. V. Heltai Gáspár: *Cancionale, azaz históriás énekeskönyv* Kolozsvár 1574. A kíséző tanulmányt írta és a faksimile szövegét gondozta Varjas Béla. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézete. Bp. 1962.
- Buzogány Dezső: *Harc a tiszta evangéliumért.* Kolozsvár 1999.
- Buzogány Dezső: *Képek az Erdélyi Református Egyházkerület életéből.* Kiadja az Erdélyi Buzogány Dezső: *Lectori salutem!* In: *A Sepsi Református Egyházmegye vizitációs jegyzőkönyvei.* Sajtó alá rendezte, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta Kolombán Vilmos József. Kolozsvár 2005.
- Cancionale az az, Históriai Énekeskönyv: melyben külömb külömbféle szép lött dolgok vagynak megmutatva, a Magyar Királyokról, és egyéb szép lött dolgokról, Gyönyörűségesek olvasásra és hallgatásra.* Heltai Gáspár, Kolozsvár, 1574. – Kolozsvári Akadémiai Könyvtár.
- Cronica* Tinódi Sebestyén szörzése: Első részében János királ halálától fogva ez esztendeig Dunán innét Erdélországgal lött minden hadak, vesződelmek, revidedön, szépnótákkal énökbe vadnak. Más részébe külömb külömb időkbe és országokba lött dolgok, istóriák vannak. Kolozsvárba 1554. esztendőbe – Kolozsvári Akadémiai Könyvtár.
- Császár Ernő: A magyar protestáns zsoldárköltészet a XVI és XVII. századokban. In: *Itk* 1902.
- Csomasz Tóth Kálmán: *A református gyülekezeti éneklés.* Bp. 1950.
- Csomasz Tóth Kálmán: *Dicsérvétek az Urat. Tudnivalók énekeinkről. A református Egyház iskolái és a hittanoktatás számára.* Kálvin kiadó, Bp. 1995.
- Dobszay László: *A Magyar Népének I.* Veszprém 1995.
- Dobszay László: *Magyar Zenetörténet.* Bp. 1984.
- Énekeskönyv Magyar Reformátusok használatára.* A Magyarországi Református Egyház kiadása, Kálvin Kiadó. 1993.
- Eperjessy Kálmán: A települési rend bomlása. In: *Magyar Művelődéstörténet.* 3. köt.: *A Kereszténység védőbástyája.* Szekszárd 1991.
- Erdély Története.* Szerk. Makkai László és Mócsy András. Akadémiai Kiadó. Bp. 1986.
- Erdélyi Pál: *Énekeskönyveink a XVI. és XVII. században.* Bp. 1899.
- Fekete Csaba: *Írott és nyomtatott himnusz.* MEZ 1994/1995. 15–17.
- Fekete Csaba: *A kora protestáns gyülekezeti ének kutatásának történet.* MEZ 1999/200. 411–431.
- Ferenczi Ilona. *A lutheri liturgia batása a 16–17. századi istentiszteleti rendünkre és annak nyomai századunkban.* Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből. Bp. 1984. 89–102.
- Ferenczi Ilona: *Kísérlet a liturgia egységesítésére az Erdélyi Fejedelemségben (a 17. század első felében).* MEZ 1993/1994. 21–30.
- Geleji Katona István–Keserői Dajka János: *A keresztényi idvezítő hitnek egy nyomában járó (...) öreg gradval...* Gyulafehérvár 1636. (RMK I. 658.)
- György Lajos: *Valkai András. Egy kalotaszegi énekszerző a XVI. században.* Minerva Rt., Kolozsvár 1947.
- Heltai Gáspár: *Cancionale.* Kolozsvár 1574.
- Héjja Pál: Az egészségügy. In: *Magyar Művelődéstörténet.* 3. köt. *A kereszténység védőbástyája.* Szekszárd 1991.

- H. Hubert Gabriella: *Lelki éneklésről régi magyarok (A XVI–XVII. századi protestáns éneklés adattára)*. MEZ 1999/2000. 327–366.
- Horváth János: *A reformáció jegyében*. Bp. 1957.
- Imre Mihály: „Magyarország Panaszja”. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen 1995.
- Kálvin János: *A keresztyén vallás rendszere. Amelyet szerzője, Kálvin János most először foglalt négy könyvből s osztott föl a tárgy természete szerint fejezetekre és kibővített annyira, hogy csaknem új műnek tartható. 1559.* I és II. kötet. Pápa 1910.
- Kálmán Farkas: *A Battyányi codex*. Protestáns Egyházi Lap 1883. 996–1003.
- Karasszon Dezső: *Megifjodó öreg graduálok*. MEZ 1994/1995. 231–239.
- Karasszon Dezső: *Synopsis Gradualis*. Egyház és művelődés. Debrecen 2000. 139–204.
- Katona Imre: *Habánok Magyarországon*. Gesta Kiadó, Szekszárd 2001.
- Kiss Áron: *A XVI. században tartott Magyar Református Zsinatok végzése*. Bp. 1881.
- Klanciczay Tibor: *A magyar reformáció irodalma. Újfalvi Imre és az 1602. évi énekeskönyv. Reneszánsz és barokk. Tanulmányok a régi magyar irodalomról*. Bp. 1961.
- Kormos László: *A magyar puritánok istentisztelete*. In: *Theológiai Szemle*, 1978. 11. sz. 374 kk. „Krisztusért járva követségben.” *Tanulmányok a magyar baptista misszió 150 éves történetéből*. Szerk. Bereczki Lajos. Baptista Kiadó, Bp. 1996.
- Krónika*. Faksimile kiadás, Varjas Béla gondozásában, Bóta László tanulmányával. 1959.
- Kurta József: *Az Öreg Graduál századai Erdélyben*. Kolozsvár 2002. 98–103.
- Kurta József: *Egyház és könyv. I. Rákóczi György művelődéspolitikája. Református Szemle*, 2001. 72–76.
- Magyar Református Énekeskönyv*. Kiadja a Magyar Református Egyházak Tanácskozó Zsinata és az Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár 1999.
- Martin Luther: *Dictata super Psalterium. 1513–1516*. In: *Martin Luthers Werke*. Kritische Gesamt-Ausgabe, Weimarer Ausgabe, Bd. 10. I/2.
- McGrath, Alister E.: *Bevezetés a keresztyén teológiába*. Osiris Kiadó, Bp. 1995.
- Molnár Szabolcs (gond.): *Idők Szép Virága. Válogatás a középkor és a reneszánsz magyar irodalmából*. I. és II. köt. Kritikon, Bukarest 1993.
- Nemeskürty István: *Diák írj magyar éneket*. Gondolat, Budapest 1985.
- Németh László: *Az én katedrám*. Magvető és Szépirodalmi Kiadó, Bp. 1983.
- Oláh Szabolcs: *Hitélmény és tanközlés*. Bornemissza Péter gyülekezeti énekhasználat. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen 2000.
- Pálffy Károly: *Gyülekezeti éneklésünk vázlatos története. Református Szemle*, 1980. 377.
- Révész Imre: *Egyháztörténelem*. Budapest 1993.
- Révész Imre: *A magyar Református Egyház története*. Kiadja a Sárosparaki Református Kollégium Theológiai Akadémiája. Sárospatak 1995.
- RMKT V. és VI. köt., Kiad. Szilády Áron. Bp. 1886.
- Seprődi János: *A Battyány-kódex jelentősége*. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Gyulafehérvárt 1912. október 12–14. napján tartott hetedik vándogyűlésének emlékkönyve. Szerkesztette Erdélyi Pál. Kolozsvár 1913. 132–140.
- Szebeni Olivér: *Anabaptisták. A reformáció harmadik ága*. Magyarországi Baptista Egyház, Bp. 1998.
- Szenci Molnár Albert: *Psalterium Ungaricum*. Kritikon, Nagyvárad 1996.
- Szent Biblia azaz Istennek Ő és Új Testamentomában foglaltott egész Szent Írás*. Magyar nyelvre fordította Károli Gáspár. Kiadja a Magyar Biblia-Tanács, Bp. 1990.
- Szerb Antal: *Magyar irodalomtörténet*. Magvető, Bp. 1934.
- Tinódi Sebestyén: *Krónika*. Sajtó alá rendezte Sugár István. A bevezetőt Szakály Ferenc írta. Európa, Bp. 1984.
- Varjas Béla: *A reformáció énekirodalma. A magyar irodalom története 1600-ig*. Szerk.: Klanciczay Tibor. Bp. 1964.
- Varjas Béla: *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei*. Bp. 1982.

Legid. Victor János (szerk.): *Hozsánna*. Bp. 1901.

Wolson-Dickson Andrew: *Cantate Domino. A kereszténység zenéje. A gregoriántól a gospelig. A magyarországi nagygyházak zenéjének története*. Gemini Kiadó, Bp. 1994.

Zoványi Jenő: *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig. Humanizmus és reformáció 6.* Bp. 1977.

Zsilinszky Mihály: *A magyar országgyűlések vallásiügyi tárgyalásai a reformatiótól kezdve*. Bp. 1880.

Hymnology in the 16–17th Century Reformed Church of Transylvania

The religious experience, the belief in God and in God's power has always influenced the society. The 16th century's reformation defined and still defines Europe's and the world's social, religious, political and economical aspect. There were radical changes on the fields of theology, literature, liturgy, in religious songs, printing, school system, and syllabus within it.

The new teaching of the reformers needed a new form of worship which preserved some of the old elements, formed, recreated them according to his needs. This way the religious hymn in stanzas was born in people's native language, so as the metrical psalms in native language and humanist metrical folk songs. Their Hungarian origins are the historical songs of the previous century, songs translated by Luther as German origin and the psalms propagated by Kálvin as French protestant source. The graduals of course (In Transylvania mainly the *Öreg Graduál*) transmitted the structure of the ancient liturgy but neglecting the non biblical thesis (e.g. the hymns of the saints). There were other influences in smaller extent such as the songs of the Morvian brothers and the creations of Unitarian authors.

The new form of worship took over from the graduals the medieval hymns, antiphones, sequences and psalms. On the pattern of the historical songs the first biblical histories were written in the time of reformation. The majority of these deal with Old Testament themes, but we can find some stories of the apocryphal books. The best known authors are: Tinódi Lantos Sebestyén, Gosárvári Mátyás, Valkai András, Temesvári János, Temesvári István, Nagybankai Mátyás, Görcsönyi Ambrus, Tőke Ferenc, Csanádi Demeter, Salánki György, Tardi György, Sztárai Mihály, Mádai Mihály, Szegedi András, Ilosvai Selymes Péter, Hunyadi Ferenc, and others. Their works were published in Kolozsvár and Debrecen in the publishing houses of Heltai, Hofgreff and Komlósi. The collections of historical songs published in the 16th century are: a *Hoffgreff Cancionale*, *Cronica* by Tinódi and *Cancionale of Heltai*.

Besides the graduals the folk songs in native language became organic part of the worship. They are even more often used at the influence of the puritan movement from the second half of the 16th century. In the hymnbooks of the time there are translated songs but original Hungarian works as well. The most significant songs were published in the hymnbook of Gálszécsi István, in the Hymnbook from Várad, and later in the Hymnbook from Debrecen. The nearly 40 publishing of this latter hymnbook defined the songrepertory of the Hungarian protestant churches of 16th and 17th century.